

Այդ ծանօթութիւնները աստ կը դադարեցնեմք, զի իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ նուիրապետութիւնն քննել և շարադասել չէ միտունիս, այլ միայն Հայոց տօթոռոյն վրայ խօսիլ և անոր դիրքն, իշխանութիւնն, և նուիրապետական աստիճանն որոշել ի բաղդատութիւն նուիրապետութեան այլոց եկեղեցեաց:

(Երանանք)

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԵՆՐԻՍԵԿԵՆ ՏԵՂԵԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՂԲԱՏԱՅ

ԱՇԽԱՐՀԱՀՈՉԱԿ ՎԱՆԻՑ

ՍՐԲՈՑ ՆՇԱՆԻ.

«Հնախօտութիւնն լուսաբանումէ ազգի անցեալ պատմութիւնն, որ համարմէ մեզ մատենագրութեամբ, մնացեալ յիշեցուցանող զեռ անջինջ արժանագրութեամբ եւ մերժակայ ժողովրդական աւանդութեամբ:
Նորա մեծ ծառայութիւն արած կլինէին ազգին եւ գրականութեան, եթէ հոգային մեր մնացեալ յիշատակարաններն ամբողջութեամբ պահպանել, եւ ջանային հնութեանց նկարագիրներն եւ արժանագրութիւններն ընծայել ազգի բանասէրներին ազգի անցեալ պատմութիւնն մշակելոյ համար: » Մեղ. Հայաստանի 1875 № 37:

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա.

ՏԵՂԵԳՐՈՒԹԻՒՆ.

Հաղբար *).

Հաղբարտ գիւղ պատուական ըստ գրից և ըստ տպահատութեան գրանի առ Դէբէգայ գետով ի նահանգին Տփլիսայ ի գաւառակին Բօրչալուի ի հնումն Գուգարք նահանգի յաշխարհին Սեւաոր-

(*) Բարդ բառս ելեալ ի հաղբ անուանէ և ի վրէժ բայէ նշանակէ ատօղ զնորոգից ի կամ զթակարգ աշխարհի ճգնաղցեաց կրօնաւորքն մե-

գետց. յարեւելից և ի հարաւոյ պատեալ է բարձրածայր լեռամբ և քարաժայռ բլրօք, իսկ յարեւմտից և ի հիւսիսոյ միապաղաղ քարաժայռ լեռան պարսպօրէն շրջափակեալ ունելոյ զգիւզն, յօրինէ զնա իրրեւ զանաւիկ բերդ:

Դիրք գեղջն է բաւական յարմարաւոր ի վերայ դաշտաձև բլրոյ ի ստորոտս լեռանցն Տէրունականի և Սուրբ Լուսոյ, որք գեղեցիկ իմն շքեղազարդեն զայս գիւղ ամրարձուղէշ մայրիւք և զանազան պողաքեր ծառովք և մայառօք: Սգ սորա է բարեխառն յոյժ. և ջուրն առողջարար և ցուրտ, բոխեալ ի զանազան տեղաւոր աղբերց: Անդադար հնչէ աստ գեփիւռն զովարար ի հիւսիսոյ և ի բարձրածայր լեռանցն, որք ընդգրկեալ ունին զգիւղս զայս: Բնակիչք ի սմա համարին ոչ աւելի քան զյիսուն գերդաստանս, ամենեքեան ուղղափառ բուն առաքելական Հայք, բայց չինուածք տանց և սենեկաց նոցա չեն յարմարաւոր, այլ խառն ի իսլուռն և անձեւ բաց ի քանի մի տեղաւոր տանց:

Գաշտք, ձորք և լեռինք Հայրատայ աստ պողաքի բաժնիւք իւրեանց մատակարարեն գիւղակճանաց զյաճախութիւն արմաշտեաց: Երկրագործութիւն տաւարածութիւն և խաշնարածութիւն են առաջին պարտաբունք գիւղականաց: Ոգկոս զարեր այգիքն Հաղբատայ են խակական աղբիւրք հարստութեան բնակչաց, ամենայն գերդաստան ունի զառանձին այգիս ի Հաղբատաձոր և ի Բերդաձոր, որք և քաջ գիտեն զարհեստ այգեգործութեան և գինէշինութեան: Պտուղք այգեստանեայց նոցա են՝ խաղող, խրնձոր, տանձ, սերկեւիլ, ծիրան, ընկույզ, նուռն, կաղին, դեղձ, սողոր, հոն, բալ, թութ, զկիւռ, մամուխ, կիտաս, դամասիւ, արմու և այլք: Անտառք բարձրուղէշ ծառոցն կաղնի, հաճարի, բոխի, հացիքի, լսրի, գէնի (եղեւին), թղկենի, թեղի, դաժի և բարդի (սօս) ընձեռեն գիւղականաց գերանս, նիւթս, պէս, պէս շինութեանց և այլ պիտոյից: Բազումք են տեսակք քարանց, յո-

նաստանիս զայս անուն ետուն հոշակաւոր վանիցն, յորժէ և գիւղն յապոյն անուն կրօնաւորանոցին կոչեցաւ Հաղբատ, Բայց թէ յի՞նչ անուն կոչիւր այս գիւղ նախ քան զժ. Ք. ի ժամանակս հիթանոսութեան անդ ոչ գտանեմ զստոյգ տեղեկութիւն ի հին աւանդութեանց կամ ի ժամանակագրաց ի բացատրութիւն հնոյ անուանակոչութեան գեղջս, քանզի Հայք անունն ի կէս է. զարան միայն յիշատակի ի գիրս նախնի մատենագրաց մերոց:

րոյ վառարկին տեղի տնի կապոյտ սրձաքարն ամրապինդ, որով կռուցեալ է վանքն Հողբատայ: Են ևս ի մէջ լեռանցն Հաղբատայ անյայտ հանք ոսկւոյ, արծաթոյ, պղնձի և այլոց. հետաքրքիրք դիւրեալ կարեն գտանել դայն հանքատեղիս:

Բաց ի յոլով ակամակիտ աղբերաց գտանին ի ստորոտս գեղջն երեքին գետք՝ առաջնայն անուն կոչի Դէբէդայ*) որ բղխէ ի լեռանցն Լօռոյ ի հարաւոյ ընդ հիւսիս և ի է համեղաճաշակ կապոյտ և պէս պէս ձկամբք, երկրորդ գետակն Զաղացի ջուր կոչեցեալ բղխէ ի լեռանցն Նախրաշէնայ և Ամիր—Զաքարայ և ոռոգանէ դայգիս Հաղպատաձորոյ: Իսկ երրորդ գետակն կոչեցեալ Բերդկայ ջուր, նոյնպէս ոռոգանէ դայգիս, եղեալս ի Բերդկաձոր: Մերձ ի գիւղն է Սեղիք կոչեցեալ առաւակն, որ մատակարարեալ գումպ անասնոց՝ իջանէ յոռոգումն իմս հայրական այգւոյն որ ի Զաղացաձոր:

Հին պատմագիրք մեր գնեն զՀաղբատ ի սահմանս Լօռի քաղաքին, յորմէ երևի թէ սահման այսր քաղաքի ձգիւր մինչև ցնտի գաւառ, որով միաբանին ընդ բանից Ասողկայ գլ. 8. «Յաւուրս սորա (Աշոտոյ ողորմածի) շինեցան կրօնաւորանոցք ճրգնաւորականոց տեղիք Սեաւորդեաց աշխարհին, որոց երկոցունց տնուանքն Հողբատ և Սանահին»: Ընդարձակօղն Վարդանայ աշխարհագրի յոյս Զորագետ ակնարկեալ տսէ «Ի վերայ Սեաւորդեաց Զորագետին է շինեալ հոյակապ և հռչակաւոր սուրբ ուխտն Հաղբատ. իսկ Վարդան աշխարհագիր գրէ «Տաշիր Լօռի է, ուր կան սուրբ ուխտքն Հաղբատ և Սանահին»: Սեաւորդիք ըստ բանի Ասողկայ բնակէին յԱւաի նահանգի մերձ ի սահմանս Գուգարայ, յորոց բազումք ի Սեաւորդեաց հատուածովք գաղթեցին յայլ և այլ գաւառս որպէս ի Տաւուշ, զոր Վարդան Սեաւորդեաց գաւառ կոչէ, որոց բնակիչք այժմ ևս կոչեն Թօվուղ (ղալեցիք) ի Եամշաղին: Իսկ վասն Գուրգենայ*) կրտսեր եղբօրն Սմբատոյ Բ. տսէ, «Սև կրտսեր եղբայրն ժառանգէ զՏաշիր Սեաւորդումքն Զո-

(*) Ստորաոն յաշխարհագր. գլ. ԺԱ. էջ Դ. յիշէ զանուն գետոյս «Սանգօրանէ»: Վախուշտ աշխարհագիր Վրաց կոչէ Դեբէդայ, որ ըստ բարբառոյ թուրքաց նշանակէ գետ կամ ջուր լեռնական. իսկ ի գիրս մատենագրաց մերոց այս գետ անուանի Սեաւորդեաց գետ, Զորդ գետ, Լօռոյ գետ, այլ այժմ ի բնակչաց տեղւոյն առհասարակ կոչի Մէծ Ընդ:

բազեալին և զԿայսն . . . ի գաւառն Տաշրաց, և այլ բերդք ա-
նուանիք եհաս Գուրգենայ, զոր Վիրք Սովիէի կոչեն:

Ի գրուածոց աստի մարթ է իմանալ, թէ Վարդան Ազգ Սեա-
ւորդեաց Զորագետին ասելովն, բաժանէ զնոսա ի Սեաւորդեացն
Ատի գաւառի և Տաւուշի. բայց բաց յայտնանէ երբէք Գուրգէն
չունէր ընդ իշխանութեամբ իւրով զմասն յիշեալ նահանգի. այլ
որդի նորա Գաւթ անհոյրն ի վերջոյ տիրեաց այնր մասին և ա-
մենայն երկրին Սղուանից: Աստի Սեաւորդիք Զորագետին ա-
ռանձնակի հատուածովք գտանէին ի գաւառս Գուգարաց ի Զո-
րափոր, սյգմեան Սաւղուձոր անուանեալ դաշտաձորին, և ոչ թէ
յԱւտի, նմոնապէս և վանքն Հաղբատ: Միայն մարթ է ստել,
թէ Սանահին **) կայր ի գաւառս Տաշրաց. իսկ Հայրաւան արտա-
քոյ Տաշրաց ի գաւառս Կայենոյ կամ Զորափորի որդեաց ցուցանէ
հրովարտակ Սմբատայ արքայի որդւոյ Աշոտոյ Ոչորմածի յանուն
Սանահնոյ վանից 979 թուին: Ըստ այսմ համաձայն են և բոնք
Կիրակոս Պատմ. զի տեղի բնակութեան մեծին Վարդանայ դնէ ի
Կայեան ի մենարանս որբոյ Անդրէի հանդէպ անմատչելի բերդին
Կայենոյ ասելովն՝ « առեալ զայս գիր հաւանութեան իմաստնոյն
վարդապետին Վարդանայ առաքէ առ կաթողիկոսն Կոստանդին
ի Կլայն Հռովմէական, և ինքն եկեալ ի Կայանոյ ի մենարանն իւր,
զոր սուրբ Անդրէ կոչէին, հանդէպ անսուիկ բերդին Կայանոյ (յԱ-
թուիկ) և անդ զաղարեալ յուսուցանել զբազումս, որք աշա-
կերտէին նմա վարդապետական բանին: Աստի բերդն Կայան,
մենարանն որբոյն Անդրէի և Հաղբատաձորն գտանելով ընդ իշխա-
նութեամբ Կիրակեցւոց արքայից, տնշուշտ մարթէ ասել և Հաղ-
բատ իսկ գտանիւր ի Կայեան կամ ի Զորափոր. իսկ թէ բերդն
Կայեան, կամ նոյն իսկ գաւառն գտանէին արդեօք ի Զորափոր,
զայսմանէ պարզապէս վկայէ Յովհաննէս կաթողիկոս Պատմաբան
յասելն իւր. « Գան հասանեն ի Զորափոր, և տեսանեն նախ զԿա-
յանն կոչեցեալ բերդ. յափշտակեալ իշխանին Սահակայ: Աւրեմն
Հաղբատ իսկապէս գտանիւր ի Կայեան կամ ի Զորափոր ի սահմա-
նագլխիս նահանգին Գուգարաց հանդերձ Սեաւորդւովքն Զո-
րագետի և ոչ թէ յԱւտի, ի Լօսի կամ ի Տաշիր: Ըստ ստորա-

(*) Վարդ. Տիեզ. Պատմ. երես 122:

(**) Լին Հայաստան երես 314:

գրութեան Հ. Ղ. Ինճիճեանի իրաւամբ եզրակացուցանեմք, թէ կայ այս ուխտ ոչ ի Վօռի քաղաքին որ ի Տաշիր գաւառ Գուգարաց, այլ ի սահմանափերջս Վօռւոյ ի հարաւոյ յարեւելս որ ձգէր նաւարտաքոյ Տաշրաց մինչև ի սահմանս նոյն իսկ Ուտիոյ, կամ թէ պարտէ ասել տեղի փանոցս էր ի մէջ երկուց սահմանակցաց Վօռւոյ և Ուտի գաւառին ի Զորափոր ի սահմանագլուխս Գուգարաց, փասն որոյ տմանք յՈւտի գնեն և տմանք ի Վօռի կամ ի Տաշիր: *) Բողեալ դանհամաձայնս թիւնս նախնի մատենագրաց մերոց պարզապէս ստացուք թէ այժմ ևս գտանի փանքն Հաղբատայ բոսորից ի սահմանագլուխս Գուգարաց այժմեան Բօրչալուի գաւառակին առանց փոփոխման, ոչինչ մասն ունելով ընդ Վօռւոյ և ընդ Տաշրաց և ոչ ընդ նահանգին Ուտեաց, այլ ուղղակի ընդ Զորափորս ի պայր բոս ընթացից Կէրէկայ գետոյն, որ սահման հաստեալ զայ մասնէ ի Գուգար մինչև զխառնուրդս իւր ընդ Պար գետոյն Տփլիսայ սահմանեալ երկրական տարածութեամբն:

Հաղբատ և Հաղբատեցիք բազում ուրիշ յիշատակին ի թուղթերն Գրիգորի կաթողիկոսի Տղայի և Ներսիսի Լամբրոնացւոյ առ Վեան արքայ Հայոց, Արեւիկան վարդապետք ի նամականիս իրեանց զՀաղբատ կոչեն ճայլատալ և ի միջին դարու այնչափ ծաղկեալ էր անուանի հռչակաւոր մենաստանն Հաղբատայ տաճարական գիտութեամբ ճգնողական կենօք և ամենայն բարեկարգութեամբք մինչև Յովհաննէս կաթողիկոս կոչէ զսա Հայրապէսաւոց: Նմանապէս գրի ի յիշատակարանի մեկնութեան Սողմասի Լամբրոնացւոյն, թէ Ք. Վեոն արքայն Հայոց գովէր և յանձանէր մանաւանդ քան զբազում տեղիս՝ զմեծ և զհռչակաւոր երկնահաւասար սուրբ ուխտն զմայրափանքն Հաղբատ, յորում կամէր անմոռաց արձանացուցանել զինքեան յիշատակ բարի ի Քրիստոս նուիրօք և պատարագօք: Ի մէջն անդ ՓԱ. դարուն այնչափ փայլէր սէր ճգնութեանց յուխտսն Հաղբատայ և Սանահնի:

(*) Ըշմարտապէս մարթէ ասել, թէ սահմանք և տեղիք այսոցիկ Հայկական գաւառաց երբեմն ընդ բերման ժամանակին անցանէին յայս կամ յայն իշխանապետութիւն, զորոց բազմատեսակ փոփոխութիւնս տեսանեմք ցարդ յաշխարհագ. Մ. Խորենացւոյ և ի ժամանակագիրս մեր, և երբեմն յանկարծ յատուկ գաւառ մի անկանիւր առ մի և յետ նորա առ միւս գաւառս. այսու մարթէ ուղղել զանհամաձայն գրութիւնս ժամանակագրաց մերոց:

մինչ Գրիգոր Մագիստրոս ի պատասխանելն իւր առ նամակս նոյա գերազանց իմն օրինակաւ սկսանի գովել և նկարագրել զքաղաքավարութիւնս նոյա, զպարապումն յիմաստասիրական արհեստս և մակարցութիւնս. զառաքինական վարս և զսքանչելի ճգնութիւնս կրօնաւորելոցն ի մենաստանի աստ՝ ասելովն. « Զսրբազանից և զ՝ ի մարմնի անմարմնոցն հանդիսակցելոցն մի եղինաբար կցորդութեամբ և յարստեական արտահանութեամբ, մշառաբոյս ի գերակատարան խաչակցութեամբ վկայից և զմայրաքաղաքական բարեկարգութեամբ ի միտսին բնակելոց իմաստնից, բոլոր արհեստից և մակարցութեանց պարառելոց և յաստուածասպետական բանն միացելոց անընդմիջաբար և թէ պարտ է ասել հարց մերոց և եղբարց ընկալայ զգիր: » Յետ այսօրինակ վսեմ տիտղոսի, սկսանի գեղեցիկ իմն նկարագրել զճգնութիւնս նոյա, ցանկացողք կարեն ընթեռնուլ զայն ի թուղթս նսրին Գրիգորի Մագիստրոսի:

Այժմեան հին աւերակքն Հաղբատայ քարոզեն անլուռ լաւիւ, թէ ի հնումն պանծայր այս գիւղ իւրով հարստութեամբ, ճոխութեամբ և բազմամարդութեամբ, մինչև երբեմն ոմանց յաբբայից մերոց և յականաւոր իշխանաց հաճեալ վասն բարեխառն օգոյն և առողջարար ջրոյն՝ շինեցին աստանօր զամարանոցս իւրեանց և անցուցին աստ զամառն ողջոյն, որպէս թագաւորքն Աբաս, Սմբատ, Գուրգէն, Գաւիթ և Կիւրիկէ, թագուհիք Խոսրովանոյշ, Թամար, Մարիամ, Առսուդան և Բարբինայ. նսեհ հռչակաւոր սեպուհ իշխանքն պարոն Աթորէզ Սաղուն, Գրիգոր Ամիրայ, Քուրդ Ամիրայ, Պաճաճ իշխան, որպայազն Մխիթար, Վասակ, Սմբատ, Զարեհ և այլք: Իսկիցրն մթ. զարուս բնակեցան աստ առժամանակ վասն ամբութեան տեղոյն Սարգիս կաթողիկոսացեալն Աղուանից և երջանկայիշատակ հոգելոյս Նսիրեմ կաթողիկոս ամենայն Հայոց հանդերձ ականաւոր եպիսկոպոսօք և երևելի իշխանօք: Որպէս պանդուխտ եկաց աստ յաւուրս իմ զամիսս վեց գիտնական վարժապետ Յարութիւն վարդապետն Ալամդարեանց, որ յօտարութեան իւրում երգեաց զրապում տաղս և զերգս ի վերայ ասպապողութեան և տկարութեան իւրոյ. բայց մինչև ցարդ ոչ որ յաւագաց մերոց յանձնէ առ տպագրութեամբ իւրոյս ընծայել զբովանդակ քերթուածս նսրա առանձին մատենիւր:

ՅՈՒՈՒՆՈՒ Բ.

ԱՆՅՔ ՀԱՐՈՒԱԾՈՅ ՀԱՂԲԱՏԱՅ:

Թէպէտ չունիմք զստոյգ վիպասանական տեղեկութիւն վասն անցից անցելոց ի Հաղբատ ի հին հեթանոսական ժամանակս, սակայն իսկապէս տեսնեմք, թէ առփարակ դաշտավայրն Հաղբատայ լի է եղեալ ի հին դարս բազմամարդ բնակչօք, որք վարեալ են սատ զհեթանոսական կեանս: Ստուգութիւն բանիցս ապացուցանեն այժմեան բազմաթիւ ստուար և սալակերտ գերեզմանքն հսկայից (օդուղի) հեթանոսաց, զորս ի 1873 ամի Պ. Ա. Երիցեանց քննողական մտօք բացեալ եզրիտ ի մէջ բազմաց դաշոյն, նեա, ապարանջան, որդնձեղէն օդեակ, և զանազան տեսակ իրս զարդուց, նաև խեցեղէն և պղնձեղէն ամանս, բաժակ, ջրաման կոպիտ և նրբաձև շինուածոյք: Ըստ հին սովորութեանց նախնի հեթանոսք զօյսպիտի նիւթեղէնս թաղէին ընդ մեռելոյն ի գերեզմանի: Այսօրիկ հին հեթանոսական գերեզմանք գտանին այժմ՝ երկարաձիգ տարածութեամբ ի կողմանս հիւսիսոյ, հարաւոյ և արեւմտից փոքր ինչ հեռի ի վանիցն: Այժմ և սգիւղակածք մեր ի փորելն պատահամք զգերեզմանատեղիս վասն շինութեանց, գտանեն բազմիցս զանազան անօթս, նիւթեղէնս և զգրումս: Հաւանական թուի, թէ այժմեան գիւղն նաև վանքն իսկ կառուցեալ են ի վերայ գերեզմանատեղեաց կամ մեհենատեղեաց, զորս պաշտէին նախնի Հաղբատեցիք ի ժամանակս հեթանոսութեան, բայց քարոզիչք քրիստոնէութեան խաբառ անհետացուցեալ են զյիշատակս և զմեհեանս նոցա: Միմիայն քանի մի կոպիտաշէն հնաձև կիսաքանդ շինուածք թէ ի դաշտս, ի լերինս, և թէ ի ձորս՝ ցուցանեն դձևակերպութիւնս մեհենից: Թողցուք զհնութիւնն մնալ ի խորս մթութեան հնոց դարուց, պատմեսցուք զնոր անցիցն Հաղբատայ ի ժամանակս քրիստոնէութեան:

Իսկզբանէ անտի քրիստոնէութեան պէսպէս մեծ ամեծ թշուառութիւնս կրեաց Հալբատ, որպէս և այլ ամենայն շրջակայ վայրք նորա յարշաւանաց հինից բռնակալ աղանց և բազում անգամ թափուր մնաց ի բնակչաց և աւերակ խի: Ի շրջակայս Հաղբատայ տեսանին այժմ՝ աւերակք աւելի քան երկուստասան գիւղօրէից, զորոց յետոյ գրելոց եմ: Այսօրիկ աւերակք են ըստ մեծի մասին յանմատչելի տեղիս, որք երախտաւոր համարին այնու՝ զի

պահպանեալ են զընակիչս իւրեանց ի բռնութենէ ելուզակաց մի-
 ջին դարու: յորոց զմի քանիսն յիշեսցուք աստանօր: Յամին
 1105 (ՇԾԳ.) Խըղիլ անուն ամիրայ Սկիւթացի բռնաւոր էս ու զԼօ-
 սի եւ զսուրբ ուխտն Հաղբատ եւ զՍանազին, որպէս գրեն Վիրա-
 կոս եւ Սամուէլ Պատմագիրք. յորոց ի միում օրինակի յաւելու-
 թէ եւ այրեաղ: «Զայսօտիկ ամս (ասէ Վիրակոս) մարտիւ պատե-
 րազմի զբարեյարմարութիւն աշխարհի ի բաց կտրեցին հո-
 մունս արեանց իբրեւ զուխիչ լինէր ոչ միայն զինակիր նահատա-
 կաց այլ եւ առհասարակ ազանց եւ գաւառաց:» Ի թվին Հայոց
 Ո. (1151) յարախնդիր ազգն Խորազմեանց հրամանաւ Զալալ-
 էգինի եւ յաջորդաց նորին տարածեցին զիշխանութիւնս իւրեանց
 մինչ ի կողմանս Վերին Հայաստանի. ահ եւ երկիւղ կալեալ ունէր
 յայնժամ զՀաղբատ մինչ ոչ գոյր տեղի ապաստարանի ժողո-
 վրդոց եւ վասն պահպանութեան սրբոյ Նշանին. որպէս յիշէ Յով
 հաննէս առաջնորդ Հաղբատայ յարձանագիրս իւր, թէ «ի ժա-
 մանակս՝ որ եհատ սասանումն աշխարհիս մերոյ յանաւրէն Խո-
 րազմեանց, ոչ գոյր տեղի ապաստանի սուրբ Նշանիս եւ եղբարցս
 շինեցի զամրոցս (այն է Դրսէվանքն) եւ զեկեղեցիս Հաղբա-
 տայ սուրբ Նշանիս բազում աշխատութեամբ.» Յետ երեսուն
 ամաց անցելոց զօրտչեալ աշխարհաւոր բռնակալաց՝ տիրեցին աշ-
 խարհիս մերոյ ի թուին Հայոց (ՈԲ) 1181 ի ժամանակս յաղթօղ
 թագաւորին Վէորգայ եւ յԱմիր-սպասալարութեան Սարգսի եւ
 որդւոց իւրոց Զաքարէի եւ Իվանէի եւ յամիրութեան քրդին, յոյժ
 առաւելան հարկապահանջութիւնք որ եղեւ պատճառ թշուառու-
 թեան բնակչաց եւ վանօրէից: Արպէս գրէ միւս Յովհաննէս առաջ-
 նորդ յարձանագրութեան իւրում յասելն՝ «յաւուրս սոցա կրր-
 կին ազատեցան եկեղեցիք մեր յամենայն հարկէ:» Ի ժամանակս
 իշխանութեան Շահնշահի տիրողին Լօսւոյ քաղաքի ի ԺԳ. դա-
 րուն Մոզալ-թաթարք պաշարեալ զքաղաքն Լօսի բրելով զներ-
 քին հիմունս նորա կործանեցին, յորժամ անհօգս կային բնա-
 կիչքն, զբազմութիւն քաղաքացւոց կոտորեցին. յաւարի արա-
 րին զգանձս իշխանին Շահնշահի՝ տիրապետողի երկրին, եւ ոտ-
 նակոխ արարին զբոլոր նահանգս նաեւ զՀաղբատ—Ի թուին Հա-
 յոց (ԶԿԳ) 1315 որպէս Սանազին նոյնպէս եւ Հաղբատ կրեցին
 զմեծ թշուառութիւնս որպէս երեւի յարձանագրութեանց Ամիր-
 սպասալար Մխարգրէլի (երկայնաբազուկ) որդւոյ Շահնշահի:

« Յայտմ Ժամն... տեսի զերկիր աւերեալ. գիււանն քսու, տեղս
անամիտ զրգանք, որ ի մուհասիլաց և յառաջնորդէ և յայլ հար-
կաց աւերած էր, զեկեղեցիքս քանդած, զայս խաւար տեսար,
մահու չափ արտակցար, որ աւագ Զատիկին վարդապետներին քաջ
էին արարեալ և այլ շատ նախատինք... եկի ի վանս ընդ ամուս-
նոյն իմոյ, ուխտ եղար Աստուծոյ և սուրբ Աստուածածնիս եկեղե-
ցիքս հաստատեցաք, ի հորիկէ ազատեցաք. որ այսուհետեւ ոչ մա-
հասիլ և ոչ հարկատահանջ Սանահնիս չմտնէ և այս բանիւս
արձակեցաք զմիաբանքս, և միտակ ժողովեալ հաստատեցաք » :

Հուսի ուրեմն հեազհետէ զմիւր դառնութեանց արբուցին ևս
հայկածին որդւոցն Զորագետի ի 1387 ամի Նանկ-Թամուր, ի 1604
Նահ - Արբաս Ա. ի 1736 Նագիր-Նահ. սորա սուր ի ձեռին ա-
ւեալ մտին ի Հայաստան, արեամբ ողողեցին զաշխարհ մեր, գոր-
ծելով զսրածութիւնս և զնորանոր աւերութիւնս. Ի Ժամանակի
այսմիկ յիրաւի կատարեցան բանք Քովմայի Մեծօփեցւոյ « Թէ
որդիքն եգիպտացւոյ ի ծովն ընկղմեցան, իսկ որդիքն Հայոց ի ծով
անհաւատութեան » : Ապա Օսմանցիք տարածեցին զբազուկս իւ-
րեանց ի վերայ Հայաստանի տանջանօք և հարկապահանջութեամբ
հասուցին զհայկազեանս մինչև ցղուռն մահուան, և առաւել
քան զամենեւին անիրաւարար զեղենութիւնս և զվէրս անբու-
ժելիս գործեցին առնելովն տասանորդս ի մանկանց, զմին ի տա-
սանց գրեալ ի զինուորութիւն՝ դարձուցանէին ի կրօնս իւրեանց,
յորոց ելին, Մաթլւ-կէ եգիպտոսի։ Այսօրինակ թշուառութեամբ
հարաւային դառնաշունչ հողմն թարշամեցոյց ի ծղօտի զծաղիկս
բարութեանց Հայաստանի և ամենայն գաւառաց նորա։ Տեսցուք
ապա զի՞նչ ևս գործեցին ի հիւսիսոյ Ասիական լեռնականք և
դրացի բռնակալք և այլակրօն թագաւորք :

Յեա հարուային արեանարբու բռնակալաց ի պատեհ Ժամն
մուտ գործեցին ի հիւսիսոյ Ասիական ազինք ի Զորագետս մեր
հրով և սրով յաւեր դարձուցանել զայն։ Մերունիք մեր դեռ ևս
յիշեն զամենի արձակումն Օմար-խանին Աւարիոյ ի 1772 ամի
30,000 հասրնաւոր լեկզի զօրօք, որ ոտնակոխ արարեալ զՎրաս-
տան և զբոլոր նահանգս Բորչալուի՝ եհաս միջև ի հարուստ յու-
նաբնակ գիւղն Աղտալի, կոտորեաց զբոլոր բնակիչս Հանքատեղ-
ւոյն, որք ամրացեալ էին յեկեղեցւոյ անդ, ապա խուռն բազմու-
թեամբ ատպատակ սփռեալ ի Զորագետն ի վեր, գերի արարեալ

ղրազմութիւնս ժողովրդաց էսծ ի Նաղատան: Յօրէ աստի բնոյ էր առաջի Լեկզաց դռան մտից ի Հոյստտան, որք խմբային ստղատակ տիւեալ ի Զորագետս և ի Նեղարքունիս, աւերեալ զգիւղօրացս և զքնակիչս՝ վարէին ի Նաղատան: Լեկզիք ի սկզբուն ժէ. դարուն իսպառ աւերեցին զՀաղբատ, արարին զայն իրրեւամայի անապատ և մնաց թափուր ի բնակչաց մինչև ց1776 ամն: Ճվճըլան գիւղն է ճշմարիտ պատմաբան զարշաւանայն Լեկզաց, որք գազանաբար քարշէին ի գեղջէ աստի զքրիստոնեայս ի գերութիւն. և նորա գոռալով գոչէին, ճչէին, ճվճըլային, ուստի գիւղն այն ի պատճառէ աստի կոչեցաւ Ճճըլաւ: Նեղոց գիւղն ի վեր քան զՀունն Լեկզաց առ Նէքէչայ գետով էր առաջին ամրոցաբերդն Հաղբատեցւոց վասն ունելոյ զառաջս արշաւանաց Լեկզաց ի սաջմանս Հաղբատայ. ի 1770 ամի ի մերձակալայրս Նեղոց գեղջ ըմբռնեցաւ աղգականն Շամխալին Քարղոյի Մարտի Շահ անուն, որ աւաղակութեամբ վեր ի վայր արար զնահանգս Բօրչալուի. ուստի և հրամանաւ Հերակլ արքայի խեղդամահ եղև ի Շուլաւէր գեղջ:

Ի պատճառս ալէկոծ խռովութեանց Պարսկաստանի (1760 ց1795) Վրաստան կարաց ունիլ տաժամանակ զանկախութիւն: Թագաւորութիւնն Հերակլեայ եղև թատրոն պատերազմաց մերթ ընդ Պարսից և մերթ ընդ խանիցն՝ Նախիջևանի, Երևանայ և Ղարաբաղու և այլոց, որոց պատճառաւ սպառեցան գանձք արքունի, ուստի ի 40,000 վարձկան զօրաց մին ի չորից հազիւ մընաց ի զինուորութեան, իսկ այլէն զէնընկէց լեալ խնդրէին զվարձս, և առ ի չգոյէ դրամոց վարձկան Լեկզիքն արարին զյաւփշտակութիւն ի տեղիս տեղիս Վրաստանի մինչև անգամ և ի Թիֆլիզ քաղաքի: Հերակլ արքայ գովելի յատկութեամբ իւրով ոչ կարաց գաանել զհնարս բարեօրելոյ զվիճակ ժողովրդեան իւրոյ. միմիայն որոնէր նա զփառս և զբարօրութիւնս վասն ժողովրդականաց իւրոց ի մէջ պատերազմաց, այլ ի զուր: Ի 1769 ամի արքայն Հերակլ անցեալ ընդ Զորագետն խաղաց զօրօք ի վերաց Հուսէին Ալի - խանին Նրևանայ և ոչինչ օգուտս քաղեալ ի պատերազմաց անտի, վերստին փութացաւ ի քաղաք իւր: Ներքին և արտաքին թշնամիք առ իւժտբար գոչէին յարձակիլ ի Վրաստան և բոլորովին բառնալ զխաղաղութիւն երկրին: Ուստի առ ի ամրացուցանել զսահմանագլուխս՝ հաստատեաց առանձնակի զքա-

ռեակ կողմնակալս, և զՀարաւային սահմանազրուխն Սոմխէթ ետ
անդրանիկ որդւոյ իւրում Գէորգայ ընդ փեսային իւրոյ Գաւթի
Յորրէլեանի, որք ապա ի մտի եղին անկախ զիրեբաց տիրել Հա-
մայն Սոմխէթի, վասնորոյ յաւել ապա ի նոյն պաշտօն զմիւս
փեսայ իւր զկնիազն Մուխրանու: Ի մէջ երկոյ կողմնակալացս
Սոմխէթի անհամաձայնութիւնն ծնանէր օր ըստ օրէ տփգոհու-
թիւնս և զանկարգութիւնս: Թէպէտ վիճակ այսոցիկ կողմնա-
կալացս խոնարհեալ էր յարեմուտս, բայց այնու ամենայնիւ առ
ժամանակ կարգեցին նոքա ևս ի վերայ սահմանազրուխ գիւղօ-
րէից Հայոց ի վերին Բօրչալուի զոմանս յիշխանաց Վրաց: Ի Հայ
Մելիքոց և ի Քալանթարոց իբրեւ տանուտէր կամ վերատեսուչ
զօրավար ի խառնալինթոր ժամանակին յաղաքս զառաջս ունելոյ
ժողովրդականքն յարձակմանց թշնամեաց ի հարաւոյ:

Յետ աւերման աշխարհին Վրաց ի Պարսիկ Աղա - Մահմադ -
խանէ (1795) ամայլ մնաց հռչակաւոր մենաստունն Հաղբատայ
որպէս երեւի ի գրուածոց Յովսէփ կաթուղիկոսի Երկայնաբազուկ
Արղութեանց յասելն « ի թվին Հայոց ՌՄԽԳ (1795) հրամանաւ
կայսերուհւոյն Ռուսոց Եկատարինէի ընդ զօրաց նոցին եկի ի
հայրենի աշխարհն իմ սակս օգնականութեան և չորայ յերկր-
պագութիւն վանօրէիցն Հաղբատայ և Սանահնի, տեսի զամայու-
թիւնս նոցին միակտեցայ ի վերայ նոցին: Յօրէ անտի սկսանի
հաստատ միաբանութիւն Հաղբատայ վանից:

Վասն ազատութեան Հայաստանի վերջին պատերազմն Ռուսոց
ի 1827 ամի ընդ Պարսից, առաջնորդութեամբ Պասկելի զօրա-
վարին չեղև զիւրատար վասն Հաղբատեցւոց, Թուրքը Վաղա-
խի, Բօրչալուի և Շամշողինոյ յորդորական բանիւք պետացն
Պարսից զէն ի ձեռս առեալ աւաղակարար յարձակեալ յափը-
տակէին զինչս Հայոց, աւերէին զգիւղս և չարագործութեամբ
դառնացուցանէին զվիճակ բնակչացն Զորագետացւոց և յամե-
նայն գէպս չքմեղս լեալ՝ պատճառ վնասոց դնէին ի վերայ հա-
տուածոյ զօրացն Պարսից, որք յանկարծուստ աստ և անդ առ-
նէին զչարագործութիւնս: Յայնմ խառնակ ժամանակի հոգելոյս
սրբազան Եփրեմ՝ կաթուղիկոսն ամենայն Հայոց առեալ զմիաբան
եղբարս՝ ելեալ ի Ա. Էջմիածնէ՝ եկն ի Հաղբատ վասն ապահովու-
թեան, յուսացեալ յամմատչելի ամբութիւնս տեղւոյն ևս և ի
քաջութիւնս զինամառեալ քնակչոցն Հաղբատեցւոց: Բազումք ի

Թաւր որիկայի իմացեալ զգալուստ Վեհափառ Կաթուղիկոսին, զյաջող գէղս գտեալ յարձակեցան յափշտակութեան տղագաւ ի Հաղբատ, և եթէ հնար ինչ իցէ ունիլ զկաթողիկոսն Նփրեմ և ածել առ արքայորդին Պարօից Արքատ - Միրզայ, բայց Հաղբատեցիք արիաւար զգէմ կալեալ յարձակմանց նոցա՝ դարձուցին զնոսա ի փախուստ. այլ անիրաւքն ի փախստեան իւրեանց յարձակեցան ի վերայ սեպհական գիւղին Հաղբատայ վանից Մաւրջայ աւերեցին, և զբազումս ի բնակչաց վարեցին ի գերութիւն:

Յաւարտ վիտառանական անցիցն տեսանի առաւել քան զամենայն հնութիւնս, որք գտանին ի Հաղբատ, թէ օրհնութեամբ և թէ շքեղութեամբ գերազանցութիւն աշխարհահայտի վանիցն Հաղբատայ յանուն Սուրբ Նշանի. զորս արդար և արժան է մանրամասն նկարագրել, զնելով կարգ ընդ կարգի ի ստորեւ դարձանագրութիւնս իւրաքանչիւր եկեղեցեաց համեմատ բուն և գեւ և անջինջ փորագրեալ արձանացն:

(Եւրոպական թանգարաններէն):

Ռուստամ Բէկ Նրդնկեանց:

ԲԱՆԱՌԻՐԱԿԱՆ

ՀՐԵԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ ՅԻՍՈՒՍ ԲՐԻՍՏՈՍԻ ՕՐԵՐՈՒՄ:

(Եւրոպական թանգարաններէն, Արքայ Բ. Ռ.)

Պանդոսիւս Էրեանէրի խաղափական և կրօնական կեանքը աւելորդաբար նոցա միւսնոցն այն մէջ յայտը, որ ունեն հանդերձեալ Փրիւի վերայ:

Միայն տերութեան մայրաքաղաքում բնակուող հրէաները չէին, որ վայելում էին հոգովեական քաղաքացիութեան իրաւունքը, այլ միւսնոցն արտօնութիւններով կարող էին պարծենալ և Փոքր Ասիոյ շատ հրէաներ, Ասորիքի Սելեկեան շատ տեղերում նոցա միւսնոցն արտօնութիւններն էին պարզեւել, Այդ պատճառով նոքա շատ տեղերում երկօրինակ իրաւունքներ ունէին, — մէկը հոգովեական քաղաքացիութեան, միւսը ասիական քաղաքացիութեան իրաւունք և արտօնութիւն: Առաջին տեսակի իրաւունք վայելողները կարող էին իւրեանց քաղաքական վարչութիւնն ունենալ՝ իւրեանց կողմից ընտրուած արքունտի տեսչութեան տակ և ըստ ամենայնի ա-